

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.1

А. Г. ГУЛИК

ТИПОЛОГІЯ
СУЧАСНОГО ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА
В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЙОГО ОПТИМІЗАЦІЇ

Аналізуються моделі цивільного судочинства крізь призму оптимізації цивільної процесуальної діяльності. Дослідник виходить із поділу цивільних процесуальних систем, домінування у світі романо-германської та англо-саксонської системи, що дозволяє сконцентрувати увага на вузлових, ключових характеристиках моделі правосуддя у цивільних справах, виділяючи загальні і відмінні риси його можливої оптимізації в різних типах. Аналізуються етапи становлення цивільних процесуальних систем. Доводиться, що одним з напрямів подальшого розвитку процесуальних систем є необхідність оптимізації цивільної процесуальної діяльності.

Відстоюється позиція, що класичні цивільні процесуальні системи переживають період інтеграції. Обґрунтовується, що в Україні необхідно змінювати вектор реформ, що проводяться — з інтересів самої судової системи до забезпечення потреб і очікувань суспільства.

Ключові слова: *цивільна процесуальна система, оптимізація, судова реформа, правосуддя у цивільних справах, моделі цивільного судочинства.*

Гулик А. Г. Типология современного гражданского судопроизводства в контексте изучения проблем его оптимизации

Анализируются модели гражданского судопроизводства сквозь призму оптимизации гражданской процессуальной деятельности.

Исследователь исходит из основополагающего деления гражданских процессуальных систем, доминирования в мире романо-германской и англо-саксонской системы, что позволяет сконцентрировать внимание на узловых, ключевых характеристиках модели правосудия по гражданским делам, выделяя общие и отличные черты его возможной оптимизации в различных типах. Анализируются этапы становления гражданских процессуальных систем. Доказывается, что одним из направлений дальнейшего развития процессуальных систем является необходимость оптимизации гражданской процессуальной деятельности.

Отстаивается позиция, что классические гражданские процессуальные системы переживают период интеграции. Обосновывается, что в Украине необходимо изменять вектор проводимых реформ — с интересов самой судебной системы до обеспечения потребностей и ожиданий общества.

Ключевые слова: гражданская процессуальная система, оптимизация, судебная реформа, правосудие по гражданским делам, модели гражданского судопроизводства.

Gulyk Andrii. Typology of modern civil justice in the context of studying the problems of its optimization

The article is devoted to the analysis of models of civil proceedings through the prism of the optimization of civil procedure.

In his work, the researcher proceeds from the fundamental division of civil procedural systems, the dominance of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon systems in the world, that allows to focus on the key characteristics of the model of justice in civil cases, highlighting the general and distinct features of its possible optimization in various types.

The author analyzes the stages of the formation of civil procedural systems and argues that one of the directions for the further development of procedural systems is the need to optimize civil procedure.

The researcher defends the position that classical civil procedural systems are in period of integration and justifies that in Ukraine it is necessary to change the vector of the reforms being carried out, to move away from the interests of the judicial system itself in favor of meeting the needs and expectations of society.

Keywords: civil procedural system, optimization, judicial reform, justice in civil matters, civil litigation model.

Скільки століть існувало матеріальне право, стільки ж століть людство працювало над моделлю прийняттого способу вирішення спорів. Жоден із народів світу не створив ідеальної системи вирішення правових спорів, жодна судова система не працює без збоїв: скрізь робляться помилки, які не завжди можна виправити. Але оскільки право виконує не тільки регулятивні, але й охоронні функції, то поки буде існувати право, людський розум буде прагнути створити наближену до ідеалу систему вирішення спорів¹.

Оптимізація в цьому сенсі супроводжує історичний розвиток цивільного судочинства. Якими б не були зміни, що відбуваються в державі, суспільстві та праві, але все одно буде затребувана оцінка правосуддя у цивільних справах із найрізноманітніших позицій. Це може стати причиною значної модифікації цивільного процесуального законодавства або формування нової практики його застосування. Однак і в цьому випадку на перший план для законодавця виходять проблеми пошуку можливостей для оптимізації цивільного судочинства.

Правомірною в такому контексті вбачається постановка питання щодо взаємозв'язку проблем, які розглядаються, і конкретних історичних умов функціонування цивільного процесу. Очевидно, що такі умови залежно від тієї або іншої країни або навіть її приналежності до правової системи певного виду можуть мати досить суттєві відмінності. Відповідно й заходи, необхідні для вдосконалення процесуальної діяльності та підвищення її ефективності, також будуть відрізнятися.

Пізнання спільності й відмінностей наявних правопорядків є сьогодні завданням порівняльного правознавства. Нас же щодо предмету цього дослідження цікавлять відповіді на запитання, у чому полягають відмінні риси виокремлених цивільних процесуальних систем, їх переваги й недоліки, чи можна вважати яку-небудь із цих систем більш оптимальною, які форми рецепції позитивного досвіду здійснення цивільного судочинства найбільш прийнятні для правової системи України. Це дозволить більш точно визначити основні тенден-

ції у сфері цивільного судочинства та зробити науково обґрунтований прогноз його подальшого розвитку.

Вбачається, що питання, які розглядаються, відображаючи одну з якісних ознак оптимізації як нового правового явища, не можуть одержати свого вирішення без звернення до проблематики типологізації цивільного процесу. Як зазначає Д. Я. Малешин, метою типології цивільних процесуальних систем є визначення ефективності національного цивільного процесуального права². Погоджуючись із наведеним твердженням, вважаємо за необхідне уточнити, що виокремлення моделей цивільного процесу сприяє його всебічному аналізу, формулюванню суджень щодо їх змісту і особливостей реалізації в національному правопорядку.

Як відомо, ученими пропонується досить широкий перелік критеріїв, що дозволяють провести систематизацію правових систем. Не ставлячи перед собою завдання їх поглибленого аналізу, тільки зазначимо, що, як правило, умовами класифікації правових систем виступають: спільність історичного розвитку, що визначає загальні риси формування державності й спільність джерел права, структурна подібність системи права та законодавства, спільність принципів регулювання суспільних відносин, єдність термінології і юридичної техніки; вплив правової науки на правотворчість і правозастосування, роль релігії в регулюванні суспільних відносин, правова культура, правові традиції та правове мислення тощо³. Проте це не виключає пошуку і обґрунтування інших критеріїв поділу правових систем.

Різноаспектна характеристика правової системи і її належність до певної групи — це лише вихідні, але необхідні параметри під час звернення до цивільного судочинства зарубіжних країн. Будь-яка класифікація в цьому сенсі є досить умовною, оскільки здійснюється виходячи із суб'єктивних уявлень і намірів їх авторів. При цьому, корисність таких пошуків цілком очевидна в умовах визначення напрямів розвитку права загалом, у глобальному масштабі його осмислення, а також необхідності передбачення майбутніх змін у правовій системі.

Щодо цивільного процесу навряд чи можна говорити про наявність настільки ж різноманітних цивільних процесуальних систем. Справа в тому, що порівняльне правознавство ґрунтується на вивченні права країни в цілому, залишаючи поза глибоким науковим аналізом ті або інші галузі права. Тому не виключена можливість, що правова система належить до одного типу, а її окремі галузі — до іншого. Говорячи про цивільний процес, необхідно констатувати також відсутність прямої залежності між типом правової системи і його моделлю. У цьому зв'язку дослідники справедливо вказують, що тип правової системи впливає на розвиток цивільного судочинства. Але він не є визначальним, а тим більше єдиним фактором⁴.

Крім того, необхідно взяти до уваги ту обставину, що класифікація правових систем являє собою певний науковий результат доктринального вивчення проблеми, що розглядається.

У цій статті ми будемо виходити з основного поділу цивільних процесуальних систем, домінування у світі романо-германської та англосаксонської системи, і, відповідно, їх видів, залишаючи для майбутнього дослідника можливості обґрунтування відмінних від уже наявних моделей розгляду та вирішення цивільних справ. Це дозволить нам сконцентрувати свою увагу на вузлових, ключових характеристиках моделі правосуддя у цивільних справах, визначаючи спільні й відмінні риси його можливої оптимізації в різних типах.

Як базисну сформулюємо тезу, згідно з якою пізнання цивільної процесуальної системи неможливе без осмислення етапів її становлення. Сучасні вчені-процесуалісти звертають увагу на необхідність історичного аналізу типу цивільного судочинства, що дозволяє провести його диференціацію залежно від конкретної історичної епохи⁵. Вбачається вкрай важливим в умовах пошуку національної ідентичності цивільного процесу відтворення умов становлення моделей цивільного процесу, розуміння факторів, що впливають на їх розвиток у певному місці й у певний проміжок часу, сутності наявних сьогодні цивільних процесуальних систем.

Тривалий час доктринальна характеристика типів цивільного процесу ґрунтувалася на аналізі його цілей і завдань, принципів, системи. Виходячи із цих критеріїв традиційно виокремлюються два основні типи судочинства — змагальний і розшуковий (слідчий)⁶. Із часом, проте, стає усе більш очевидною умовність такого поділу. В. В. Комаров, вказуючи на посилювані тенденції зближення двох відомих класичних форм цивільного процесу, обґрунтовано підкреслює, що старі категорії стали менш актуальними для характеристики моделей цивільного процесу як концептуальних основ конструювання механізмів урегулювання спорів. Зміни, що відбуваються в обох системах, свідчать про те, що традиційні зміни не можуть визначити процедури вирішення спорів у майбутньому⁷.

Проте слухним вбачається і твердження, згідно з яким до сучасного стану, зокрема й до обопільного зближення, цивільні процесуальні системи йшли досить різними шляхами. Протилежною була й діалектика їх розвитку. Якщо для цивільного процесу країн загального права була характерна чиста змагальність, то процедури розгляду спірних справ у країнах цивільного права засвідчили розвиток у зовсім іншому концептуальному напрямі — перевазі слідчих принципів. Звичайно, поступово нівелюються деякі їхні відмінності, однак залишається в історії правової думки та законодавства багатоваріантність, а часом і унікальність вирішення процесуальних питань, яка властива змагальній і слідчій формам цивільного процесу.

Простежимо за історичним розвитком цих двох класичних цивільних процесуальних систем. Цікаві, насамперед, причини їх відокремлення. Незважаючи на значний ступінь спільності соціально-економічного й культурного розвитку в Європі склалися різні механізми врегулювання правових спорів.

Як відомо, основою романо-германської правової сім'ї стало римське право. Після розпаду Римської імперії в Європі залишилося цивільне право, створене римлянами. У середні віки воно було відроджене й розвинуте завдяки зусиллям університетів латинських і німецьких держав (звідси й назва

«романо-германська»). Внаслідок колонізації, а також добровільної рецепції романо-германська система поширилася в багатьох країнах світу, одержуючи ті або інші специфічні риси, обумовлені конкретно-історичним досвідом, а саме: пріоритет у ній цивільного права; панування закону в правовому житті держави; кодифікація як найважливіший засіб юридичної техніки; підпорядкованість праву судової практики; поділ права на публічне та приватне⁸. Однак ці слова лише частково стосуються цивільного судочинства романо-германського типу.

За свідченням О. В. Бауліна, винаходом феодальної Європи та держав Сходу став розшуковий (слідчий) процес. У європейських феодальних державах через низку факторів, і в першу чергу, у зв'язку з появою сильної центральної влади, судочинство ставало таємним, письмовим, слідчі засади поступово витісняли змагальні.

На перший погляд виникнення розшуку в цивільних справах саме в державах континентальної Європи — явище нелогічне, оскільки в цих країнах найбільш активно відбувалася рецепція римського права, формулярний процес якого належав до змагального типу. Проте, як пояснює далі автор, це лише здається нелогічним. По-перше, рецепція стосувалася в основному матеріального цивільного права, а не процесу. У європейських державах охоче приймали розроблені інститути римського приватного права, однак бажали розбудовувати власні системи судочинства.

Крім того, те, що було рецепційовано, уже не було формулярним римським процесом. Відомо, що згодом на зміну формулярному процесу в Римі прийшов екстраординарний процес, який і став прообразом судочинства романо-германської системи. У цей період цивільне судочинство стало таємним, елементи писемності почали витісняти усність, тобто відбувалося закріплення класичних рис розшуку. Не випадково провадження періоду абсолютної монархії називали також когніційним, від слова «*cognitio*» — розслідування⁹.

У наступні періоди тільки посилювався курс на формування слідчої (інквізиційної) моделі континентального цивільного

процесу. Надання судді значних повноважень щодо керівництва процесом, обов'язки суду *ex officio* у сфері доказової діяльності поряд з письмовим і закритим характером судового розгляду цивільних справ призводить до повсюдного поширення слідчої моделі цивільного процесу у країнах Європи. За свідченням О. В. Бауліна, поява даної форми цивільного процесу — це закономірний підсумок втручання держави в суспільне життя й надання тим або іншим приватним інтересам публічного характеру¹⁰.

Зрозуміло, сьогодні достатньо складно знайти цивільне судочинство, яке б ґрунтувалося на подібних характеристиках. Інквізиційний цивільний процес у своїй класичній формі, на думку вчених, припинив існувати ще в ХІХ столітті¹¹. Такі сутнісні характеристики цього цивільного процесу, як таємність, писемність, недопущення процесуального представництва, формальна оцінка доказів, були замінені на відкритість, усність процесу, допустимість представництва, вільну оцінку доказів¹².

Очевидно, що у протилежних умовах розвивається англійське право. Хоча римське право й панувало тривалий час на території Англії, воно так і не було імплементовано в її правову систему. Англійське право, за словами Р. Давида, К. Жоффре-Спинози, не знало оновлення ні на базі римського права, ні через кодифікації, що характерно для французького права і для інших правових систем романо-германської правової сім'ї. Воно розвивалося автономним шляхом, контакти з Європейським континентом мали на нього лише незначний вплив¹³.

Становлення системи загального права є одним з важливих наслідків норманського завоювання. Аналізуючи причини того, що римське право не одержало в Англії широкого визнання, О. К. Романов писав: справа тут не тільки в особливостях економічного й політичного розвитку Англії епохи Середньовіччя. Важливо, що в Англії судова практика споконвічно розвивалася не на підставі застосування до конкретних фактів і обставин абстрактних законоположень, отриманих судами зверху, із центру, а за принципом подібності. Згідно із цим принципом справи, засновані на подібних фактах, повинні

вирішуватися судами подібним чином. Усе це призвело до того, що англійські суди достатньо швидко перейшли до практики окремого вирішення питань, які стосувалися встановлення фактичної сторони справи, і питань, що стосувалися з'ясування змісту й вимог права¹⁴.

На думку дослідників, англійське право, відобразивши глибокий і пріоритетний вплив процесуальних факторів, закріплювало панування процесу над матеріальним правом. Для англійських юристів важливим було не думати про те, яке рішення справедливе, а сконцентрувати свою увагу на різних процесуальних, найбільш формалізованих діях щодо конкретних видів позовів¹⁵.

Із плином часу відбувалося накопичення способів захисту права (наказів або приписів, які видавалися лорд-канцлером), і до XIII ст. їх існувало вже близько п'ятдесяти. Спочатку наказ суду являв собою розпорядження короля, що надавало право на порушення судової процедури щодо захисту певного права. Пізніше масовим виданням наказів займалася Служба наказів канцелярії під керівництвом королівського лорд-канцлера. Розширення способів захисту відбувалося не тільки шляхом їх кількісного збільшення, але й через своєрідну аналогію наказів — застосування вже наявних видів позовів до справ, які були відсутні в переліку наказів і за звичайних обставин не підлягали б судовому розгляду¹⁶.

Таким чином, правомірно говорити про те, що країни сім'ї загального права не сприйняли римське право, у якому пріоритетним є право цивільне. Навпаки, для загального права характерна розвиненість процесу, на основі якого й розвиваються матеріальні галузі права. Це, по-перше. По-друге, норми загального права зароджувалися під час розгляду королівськими судами конкретних справ, тому вони є менш абстрактними та розраховані на вирішення конкретних спорів, а не на встановлення загальних правил поведінки на майбутнє. По-третє, для країн системи загального права не характерна кодифікація, тут переважає судовий прецедент. По-четверте, у країнах системи загального права немає поділу права на публіч-

не і приватне. Але існують загальне право і право справедливості, які склалися історично, що відображається на системі розгляду справ у судах. По-п'яте, для системи загального права характерна наявність інституту суду присяжних¹⁷.

Ці характеристики, природно, не могли не вплинути на модель англосаксонського цивільного процесу, головними відмінними рисами якої є: пасивність суду; існування суду присяжних; проведення досудових засідань; процедури розкриття доказів; перехресний допит свідків і процесуальна форма проведення експертизи; можливість розгляду групових і непрямих позовів; широке використання судового прецеденту¹⁸.

Як бачимо, сутнісні особливості класичних форм цивільного процесу викристалізувалися в умовах становлення соціально-економічної, політичної і правової системи країн загального та континентального права. Незважаючи на відомі спільності й відмінності такого розвитку, для країн цивільного права, напевне, став природним шлях формування активного судді, діяльність якого обумовлена необхідністю суворого застосування до індивідуальних обставин справи правової норми, що визначає лише в загальних рисах поведінку сторін у майбутньому. У свою чергу, становище судді та сторін в англосаксонському цивільному процесі, навпаки, підкреслює прямий взаємозв'язок між активною поведінкою сторони та позитивним судовим рішенням. Тут немає й частки тієї абстрактності, яка властива правозастосуванню в цивільній процесуальній системі романо-германського типу. Прецедент визначає якість судової процедури.

Крім того, не можна не враховувати й значну роль суду присяжних у формуванні класичної змагальної моделі цивільного процесу, а точніше сказати, особливостей здійснення доказової діяльності. Ця форма судочинства визначила наступні найважливіші риси англо-американського процесу¹⁹. Проте якими б ефективними в певні періоди часу не були цивільні процесуальні системи розгляду й вирішення цивільних справ, вони постійно потребують свого розвитку. Такою є сутність будь-якої системи, вона не може бути самодостатньою. Розпізнати

перші причини кризи системи правосуддя — завдання законодавця і юридичної науки.

Можна припустити, що одним із напрямів подальшого розвитку процесуальних систем є необхідність оптимізації цивільної процесуальної діяльності. Така постановка питання актуалізує проблему належних форм і методів оптимізації цивільного судочинства. Не буде перебільшенням говорити про сучасний етап розвитку правових систем як про етап сприйняття одна одною основних концептів, принципів, процесуальних конструкцій, прийомів юридичної техніки тощо.

Очевидно, не випадково, подолавши етапи свого становлення, сьогодні класичні цивільні процесуальні системи переживають період інтеграції. Через здійснювані реформи, сприймаючи й удосконалюючи правила та інститути зарубіжного цивільного процесу, багато країн прагнуть вийти на новий щабель розвитку цивільної процесуальної системи. Інтеграційна модель цивільного процесу сьогодні на порядку денному. Наскільки ефективною вона виявиться, можна буде робити висновок з подальшого розвитку подій, точніше кажучи, змін, що відбуваються у сфері цивільної юрисдикції.

Щодо України правомірно порушувати питання лише про частковий вплив процесів, що розглядаються. З одного боку, останні зміни, внесені до ЦПК України, були розроблені в руслі європейських тенденцій розвитку цивільного процесу. З іншого — прийнята стратегія реформування судоустрою, судочинства й суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки.

Очевидно, що тільки розмежовуючи судову компетенцію, впроваджуючи механізми протидії зловживанням процесуальними правами, розширюючи альтернативні методи вирішення конфліктів, підвищуючи ефективність апеляційних інстанцій і Верховного Суду не досягти справжніх цілей судової реформи — повернути довіру громадян до судової системи, гарантувати право кожного на доступний і справедливий судовий розгляд. Необхідно змінювати вектор здійснюваних реформ — з інтересів самої судової системи до забезпечення потреб і очікувань суспільства.

1. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1997. С. 8. 2. Малешин Д. Я. Гражданская процессуальная система России: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.15 / Московский государственный университет. Москва, 2011. С. 65. 3. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Т. 1: Основы / пер. с нем. Москва: Международные отношения, 2000. С. 108-117. 4. Малешин Д. Я. Цит. работа. С. 78. 5. Там же. С. 88. 6. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Москва: ОАО Издательский дом «Городец», 2004. С. 105. 7. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті // Право України. № 10. С. 27-28. 8. Решетникова И. В. Цит. работа. С. 11-14. 9. Баулин О. В. Цит. работа. С. 112-113. 10. Там же. С. 107. 11. Решетникова И. В. Цит. работа. С. 36. 12. Сближение романо-германской и англосаксонской процессуальных систем. По материалам конференции Международной ассоциации по процессуальному праву в Торонто, 2009 г. / Бевзенко Р. С., Малешин Д. Я., Бочарова Н. С., Решетникова И. В. // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. 2009. № 8. С. 58. 13. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1999. С. 208. 14. Романов А. К. Правовая система Англии: учеб пособие. Москва: Дело, 2002. С. 70-71. 15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Цит. работа. С. 215. 16. Баулин О. В. Цит. работа. С. 114-115. 17. Решетникова И. В. Цит. работа. С. 16-18. 18. Там же. С. 20-28. 19. Гражданское судопроизводство за рубежом / К. Л. Брановицкий, А. Г. Котельников, И. В. Решетникова. Москва: Инфотропик Медиа 2013. С. 40-49.

Gulyk Andrii. Typology of modern civil justice in the context of studying the problems of its optimization

The article is devoted to the analysis of models of civil proceedings through the prism of the optimization of civil procedure. It is noted that the optimization accompanies the historical development of civil proceedings. The assessment of justice in civil cases from a wide range of positions will also be demanded, no matter what changes occur in the state, society and law, which may cause a significant modification of civil procedural legislation or the formation of a new practice of its application. In this context, it seems legitimate to pose the question of the relationship between the problems under consideration and the specific historical conditions of the civil process. In this context, the study of the relationship between the problems under consideration and the specific historical conditions of the civil process is legitimate.

The author refers to the problems of typology of civil procedure. The author argues that the multi-aspect characteristic of a legal system and its belonging to

a particular group are the initial, but necessary parameters when referring to civil proceedings in foreign countries. Any classification in this sense is rather arbitrary, since it is carried out on the basis of the subjective ideas and intentions of its authors. At the same time, the usefulness of such studies is quite obvious, taking into account the need to determine the directions of the development of law on a global scale, as well as the need to foresee future changes in the legal system.

The author justifies that with reference to the civil process it is hardly possible to speak about the presence of various civil procedural systems. Comparative law is based on the study of the law of the country as a whole, leaving certain branches of law out of scientific analysis. Therefore, there may be cases that the legal system belongs to one type, and its individual branches to another. Speaking about the civil procedure, it is also necessary to state the lack of a direct relationship between the type of legal system and its model.

In his work, the researcher proceeds from the fundamental division of civil procedural systems, the dominance of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon systems in the world, that allows to focus on the key characteristics of the model of justice in civil cases, highlighting the general and distinct features of its possible optimization in various types.

The author analyzes the stages of the formation of civil procedural systems and argues that one of the directions for the further development of procedural systems is the need to optimize civil procedure.

The researcher defends the position that classical civil procedural systems are in period of integration and justifies that in Ukraine it is necessary to change the vector of the reforms being carried out, to move away from the interests of the judicial system itself in favor of meeting the needs and expectations of society.

Keywords: civil procedural system, optimization, judicial reform, justice in civil matters, civil litigation model.